

Noot van de vertaler

Hoewel er tegenwoordig steeds meer stemmen opgaan om *white* niet te vertalen als ‘blank’ maar als ‘wit’, heeft het overgrote deel van dit boek betrekking op een historische periode waarin ‘blank’ volkomen gangbaar was, en zou het ahistorisch zijn om de politici en demografen uit deze periode (onder wie ook Adolf Hitler) het modernere ‘wit’ in de mond te leggen. Om opvallende inconsequenties te vermijden is daarom in het hele boek gekozen voor ‘blank’, met uitzondering van de toekomstverkenning in het laatste hoofdstuk, waarin *white* hier en daar wél als ‘wit’ is vertaald.

Inhoud

I BEVOLKING EN GESCHIEDENIS

- 1 Inleiding 13
- 2 De last der getallen 24

II OPKOMEND TIJ: ONDER DE EUROPEANEN

- 3 De triomf der Angelsaksen 61
- 4 De Duitse en Russische uitdaging 97
- 5 Het heengaan van het 'grote ras' 137
- 6 Het Westen na 1945 177
Van babyboom naar massa-immigratie
- 7 Rusland en het Oostblok sinds 1945 219
De demografie van de nederlaag in de Koude Oorlog

III HET GETIJ VERBREIDT ZICH OVER DE HELE WERELD: VOORBIJ DE EUROPEANEN

- 8 Japan, China en Oost-Azië: het vergrijzen van de reuzen 257
- 9 Het Midden-Oosten en Noord-Afrika 295
De demografie van de instabiliteit
- 10 Niets nieuws onder de zon? 334
Laatste grenzen en toekomstige vergezichten

Appendix I Hoe de levensverwachting wordt berekend 371

Appendix II Hoe het totale vruchtbaarheidscijfer wordt berekend 377

Dankbetuiging 380

Noten 381

Literatuurlijst 403

Register 424

I

BEVOLKING EN
GESCHIEDENIS

Inleiding

In 1754, toen Joan Rumbold negentien jaar oud was en in de Londen- se wijk Chelsea woonde, leerde ze John Phillips kennen. Drie jaar later, toen ze zwanger van hem was en gonorrhoe had opgelopen, liet hij haar in de steek, en omdat ze nergens anders heen kon, kwam ze in een werkhuis terecht. Toen ze de kans kreeg om als dienstmeisje te gaan werken, werd ze naar het nabijgelegen Brompton gestuurd. Haar zoontje, John junior, bleef achter in het werkhuis en stierf daar twee jaar later.¹ In de meeste samenlevingen van de ontwikkelde wereld zou dit doodgewone verhaal van wanhoop, verlaten en de dood van een klein kind tegenwoordig tot grote verontwaardiging leiden, en bij allerlei instanties, van de hulpverlening tot de pers, aanleiding geven tot diepgaand zelfonderzoek en beschuldigend vingerwijzen. In het achttiende-eeuwse Engeland, en vrijwel overal elders, was zo- iets echter doodgewoon, en dat was het sinds de oudste tijden altijd al geweest. Honderdduizenden meisjes overal in Europa en miljoenen meisjes elders overkwam in die tijd of in de tijd daarvoor precies hetzelfde. Het menselijk leven speelde zich af tegen een achtergrond van materieel gebrek; elke dag was een wanhopige strijd tegen hong- er, ziekte of een andere ramp.

Historisch gezien is het nog maar heel kort geleden dat het leven ‘akelig, brutaal en kort’ was. Vrijwel alle beschrijvingen van het leven van gewone mensen in een pre- of vroegindustriële samenleving worden voor de hedendaagse lezer al snel schokkend, of het nu over voeding gaat, over huisvesting, over geboorte- en sterftcijfers, of over onwetendheid, gebrek aan hygiëne en slechte gezondheid. Bij de Spaanse wijnboeren bijvoorbeeld was op belangrijke momenten in de jaarlijkse productiecyclus zoveel menskracht nodig, dat zelfs moe- ders hun kleine kinderen ‘in vieze, doorweekte luiers, huilend van

de honger achterlieten'. Het kon gebeuren dat de ogen van dergelijke aan hun lot overgelaten kinderen werden uitgepikt door kippen en kalkoenen die de huizen in en uit liepen, of dat hun handjes werden afgebeten door varkens, of dat ze 'in het vuur vielen of (...) verdronken in emmers water die achteloos in de deuropening waren achtergelaten.'² Het is dan ook niet verwonderlijk dat tussen een kwart en een derde van alle baby's die in het Spanje van de achttiende eeuw geboren werden, zijn eerste verjaardag niet haalde.

In het aan de overkant van de Pyreneeën gelegen Frankrijk was de situatie voor gewone boeren – die de overgrote meerderheid van de bevolking vormden – nauwelijks beter. Tegenwoordig is het departement Lozère een charmant gebied dat bekendstaat om zijn vele mogelijkheden tot kajakken en forelvissen, maar in de achttiende eeuw waren de meeste mensen er in lompen gehuld en woonden ze in armzalige hutten, 'te midden van de mest'. Ramen waren er slechts zelden, en op de vloeren lagen stukken zeildoek en wol die als bedden fungeerden 'waarop de oude, gebrekkige man en het pasgeboren kind (...) de gezonden, de zieken, de stervenden en vaak ook de pasgehuwden naast elkaar lagen.'³ Soortgelijke beschrijvingen van vuiligheid en misère waren van toepassing op de meeste plekken ter wereld, op vrijwel elk moment van het verleden van de mensheid, in elk geval sinds die ongeveer tienduizend jaar geleden overging op de landbouw.

Het boerenbestaan in vroeger tijden was dus bepaald geen idylle. De mythe van het lieflijke plattelandsleven kan alleen maar ontstaan in een samenleving die al zo lang verstedelijkt is dat niemand zich meer kan herinneren hoe het er in een pre-industriële samenleving werkelijk aan toeging. Een leven op dat platteland – in een wereld van genadeloze, onophoudelijke economische en maatschappelijke neergang, zonder sociale voorzieningen – was het bestaan dat elke berooide heldin uit de boeken van Jane Austen met haar jacht op een rijke echtgenoot probeerde te vermijden, zij het niet onmiddellijk voor zichzelf dan toch wellicht voor haar kinderen of kleinkinderen.

Het plattelandsleven van tegenwoordig is in het grootste deel van de wereld heel anders dan dat in het achttiende-eeuwse Spanje of

Frankrijk. Ook het stedelijke bestaan is onmetelijk veel verbeterd ten opzichte van de miserabele normen die in de negentiende eeuw zelfs in het hoogst ontwikkelde deel van de wereld nog gangbaar waren. Dit wordt goed weergegeven in de memoires van Leonard Woolf (1880-1969), de echtgenoot van de beroemdere Virginia, die getuige is geweest van een transformatie in de levensomstandigheden in het zuidoosten van Engeland, waar hij – afgezien van een jaar of tien als koloniaal bestuurder in Ceylon (het huidige Sri Lanka) – zijn hele leven heeft doorgebracht. Niet lang voor zijn dood schreef Woolf dat hij getroffen was door de ‘immense omslag van sociale barbarij naar sociale beschaving’ die zich tijdens zijn leven niet alleen had voltrokken in Londen, maar in het grootste deel van Groot-Brittannië. Woolf beschouwde die als ‘een van de wonderen van de economie en het onderwijs; sloppenwijken met hun ‘angstaanjagende voortbrengselen’ bestonden niet meer en in het midden van de twintigste eeuw, meende Woolf, zou het mensen die het Londen van de jaren tachtig van de negentiende eeuw niet hadden gekend grote moeite kosten om zich een beeld te vormen van hoe de armen in die tijd eraan toe waren ‘in hun holen, vol armoede, vuil, dronkenschap en grof geweld.’⁴

Die veranderingen waren niet beperkt gebleven tot Groot-Brittannië. De een jaar na Woolf in Wenen geboren Stefan Zweig, die eveneens zijn herinneringen heeft opgetekend, merkte in de jaren vóór de Eerste Wereldoorlog een opvallend grote verbetering op: elektrische straatlantaarns hulden de ooit zo schemerige straten in een helle gloed en beter verlichte en bevoorradе winkels vertoonden ‘een verleidelijke nieuwe fonkeling’. En dan was er het gemak van de telefoon en de verbreiding van allerlei luxe die ooit was voorbehouden aan de hogere standen, maar die nu ook binnen het bereik van de middenklasse kwam. Water hoefde niet meer uit putten opgehaald te worden, en vuur niet meer ‘met pijn en moeite aangestoken te worden in de haard’. De hygiëne verbeterde gestaag, vuil en viezigheid werden al even aanhoudend teruggedrongen en de meest elementaire levensomstandigheden verbeterden jaar na jaar, zodat ‘zelfs het ultieme probleem, de armoede van de massa, niet langer onoplosbaar leek’.⁵

In de ergste achterbuurten van vele ontwikkelingslanden en in de laatste bastions van armoede op het platteland zijn nog steeds afschuwelijke taferelen van ellende en gebrek te zien, maar voor de meeste mensen ter wereld zijn die toch, als ze er ooit nog aan terugdenken, iets uit het verleden, zij het dat dat verleden op de ene plek iets verder weg ligt dan op de andere.

De grote verbeteringen in materiële omstandigheden, voeding, huisvesting, gezondheidszorg en onderwijs die zich sinds het begin van de negentiende eeuw in grote golven over de wereld hebben verspreid, zijn duidelijk niet alleen *economisch* maar ook *demografisch* van aard geweest, en daarmee bedoel ik dat ze niet alleen van invloed zijn geweest op wat de mensen produceren en consumeren, maar ook op de aantallen mensen die geboren worden, het percentage daarvan dat de volwassenheid bereikt, het aantal kinderen dat die zelf weer krijgen, de leeftijd waarop mensen sterven en de waarschijnlijkheid dat ze naar een andere regio, een ander land of zelfs een ander continent verhuizen. We zien deze verbeteringen weerspiegeld in demografische gegevens die betrekking hebben op de omvang van de bevolking, en dan specifiek in de geboorte- en sterftcijfers.

Kortom: in tegenstelling tot de samenleving waarin Joan Rumbold in 1757 haar onfortuinlijke zoontje baarde, kennen de samenlevingen waarvan de meeste mensen tegenwoordig deel uitmaken een spectaculair lagere kindersterfte, zodat bijna iedereen die geboren wordt op zijn minst de volwassenheid haalt. Eveneens kenmerkend voor deze samenlevingen is de langere levensverwachting, die deels het gevolg is van een lagere kindersterfte, maar ook van het feit dat er steeds minder mensen zijn die al op middelbare leeftijd overlijden en steeds meer die een hoge leeftijd bereiken, soms zelfs een zo hoge leeftijd dat die honderd jaar geleden nog vrijwel ongekend was. Nu vrouwen in onze samenlevingen onderwijs krijgen en de middelen hebben om zelf over hun voortplanting te beschikken, worden er veel minder kinderen geboren. Veel vrouwen krijgen helemaal geen kinderen, en slechts heel weinig vrouwen krijgen er zes of meer – iets wat in Groot-Brittannië zelfs halverwege de negentiende eeuw nog heel gewoon was. Tijdens de transitie van de demografie uit de tijd

van Joan Rumbold naar die van tegenwoordig is de bevolking enorm gegroeid. In de achttiende eeuw telde de wereldbevolking nog geen miljard mensen; tegenwoordig zijn dat er zeven miljard. Hedendaagse samenlevingen verschillen niet alleen in politiek, economisch en sociologisch opzicht van die uit het verleden, maar ook in demografisch opzicht.

Dit proces, dat rond 1800 begon op de Britse Eilanden en in verwante samenlevingen in de Verenigde Staten en het Britse Rijk, heeft zich eerst verbreid over Europa, en daarna over de gehele wereld. Een flink deel van Afrika heeft deze transitie nog niet achter de rug, maar het grootste deel is inmiddels wel een eind op weg. Buiten Afrika ten zuiden van de Sahara zijn er tegenwoordig hooguit een stuk of zes landen waar vrouwen gemiddeld meer dan vier kinderen krijgen, iets wat in de jaren zeventig nog de mondiale norm was. Buiten Afrika is er inmiddels geen enkel gebied meer waar de levensverwachting onder de zestig ligt, wat in de jaren zeventig nog de mondiale norm was, en in de jaren vijftig nog de Europese. Wat de hoogst ontwikkelde landen ter wereld halverwege de twintigste eeuw hadden weten te bereiken, was enkele tientallen jaren later het mondiale gemiddelde, en het mondiale gemiddelde van enkele tientallen jaren geleden is in het grootste deel van de wereld tegenwoordig het absolute minimum. Dit is een gevolg van een combinatie van heel elementaire en heel complexe middelen: vaker handen wassen, een betere watervoorziening, veel rudimentaire maar wel essentiële interventies tijdens zwangerschap en geboorte, een verbeterde algemene gezondheidszorg en betere voeding. Niets van dit alles zou op wereldschaal mogelijk zijn geweest zonder onderwijs – vaak rudimentair maar altijd nog heel wat beter dan helemaal niets, zeker als het om vrouwen ging, want daardoor konden levensreddende gewoontes verbreid worden. Voor deze verbeteringen was ook grote vooruitgang vereist op het gebied van wetenschap en technologie, van landbouwkunde tot transport.

Geschiedfilosofen hebben lang gediscussieerd over de vraag welke factoren van fundamenteel belang zijn geweest voor het verloop van historische gebeurtenissen. Sommigen hebben geopperd dat reusachtige materiële krachten het belangrijkste zijn, en dat deze krachten

de grote lijnen van het menselijke verhaal hebben gevormd, zij het wellicht niet alle fijnere details. Anderen zien de geschiedenis voornamelijk als een relaas van zich ontwikkelende ideeën. Nog weer anderen beweren dat het toeval bepaalt, en dat het geen zin heeft om naar grootschalige oorzaken te zoeken van de wijze waarop de gebeurtenissen zich ontploegen. Historici hebben ooit over de geschiedenis gesproken alsof die werd gemaakt door ‘grote mannen’. Geen van deze benaderingen biedt een afdoende verklaring voor het verloop van de geschiedenis. De onderlinge interactie van mensen door de tijd heen en in allerlei verschillende delen van de wereld is gewoon te omvangrijk en ingewikkeld om zich in één theorie te laten vatten. Materiële krachten, ideeën, toevalligheden, en zelfs grote mannen of vrouwen, plus de wijze waarop al deze factoren op elkaar inwerken... dat moeten we allemaal zien te doorgronden als we het verleden willen begrijpen.

In de afgelopen twee eeuwen heeft zich in allerlei verschillende regio's een omwenteling voorgedaan in de samenstelling van de bevolking, en daardoor heeft de wereld een ander aanzien gekregen. Dit is een verhaal over de opkomst en ondergang van staten en van grote economische en politieke machtsverschuivingen, maar ook een verhaal over de wijze waarop individuele levens ingrijpende veranderingen hebben doorgemaakt. Het is een verhaal over Britse vrouwen die er binnen één generatie niet meer van uit hoefden te gaan dat het grootste deel van hun kinderen de volwassenheid niet zou halen, van kinderloze Japanse bejaarden die eenzaam en alleen sterven in hun appartement, en van Afrikaanse kinderen die de Middellandse Zee oversteken op zoek naar nieuwe kansen en mogelijkheden.

Enkele van dergelijke verschijnselen, zoals de sterke daling van het kindersterftecijfer in het Verenigd Koninkrijk, zijn historisch; andere, zoals de enorme aantallen kinderloze Japanners die eenzaam sterven en Afrikaanse kinderen die op weg gaan naar Europa, zijn heel actueel en zullen waarschijnlijk nog in omvang toenemen. De demografische wervelwind – het voortdurend toenemende tempo waarin veranderingen in de samenstelling van de bevolking zich voltrekken – heeft in de ene wereldregio na de andere oude levens-

wijzen verstoord en door nieuwe vervangen. Dit is het verhaal van het menselijk getij, de grote wisseling van het eb en vloed van de mensheid, een getij dat nu eens hier komt opzetten en tegelijkertijd elders daalt, en van de enorme en maar al te vaak over het hoofd geziene bijdrage die deze getijdenwerking heeft geleverd aan het verloop van de geschiedenis.

Het feit dat het leven voor miljarden mensen onmetelijk veel beter is geworden – en dat de wereld in staat zou moeten zijn om een groeiende bevolking te voeden die inmiddels al zeven miljard mensen telt – dient de duistere keerzijde van dit verhaal niet te verhullen. Het Westen, dat de omstandigheden heeft geschapen die zoveel mensen in staat hebben gesteld om hun eerste levensjaren te overleven en in materieel opzicht een bloeiend bestaan op te bouwen, heeft veel om trots op te zijn. Zonder de wetenschappelijke en technische vooruitgang, van farmaceutica en kunstmest tot zeep en rioleringsstelsels, zouden veel critici van het Westen heden ten dage niet in leven zijn, en zeker niet genieten van hun welvarende, hoogopgeleide bestaan. Deze ontzagwekkende prestatie geeft ons echter niet het recht om geen aandacht te besteden aan kwesties als het uitroeien of naar de marge dringen van autochtone volkeren in gebieden van Amerika tot aan Tasmanië, en de op industriële schaal gedreven Atlantische slavenhandel, die zwarte mensen als wegwerpartikelen gebruikte.

De stijging van de gemiddelde levensverwachting die zich voerde in het Groot-Brittannië van de negentiende eeuw was een grote prestatie, maar laten we de Ierse hongersnood niet vergeten. De sterke daling van de kindersterfte in heel Europa in de eerste decennia van de twintigste eeuw dient gevierd te worden, maar vormt geen compensatie voor de barbarij van twee wereldoorlogen en de Holocaust. Overal in het Midden-Oosten is de kindersterfte gedaald, maar dit heeft bijgedragen aan een daling van de gemiddelde leeftijd van de bevolking daar, en die heeft weer tot instabiliteit geleid in vele samenlevingen waar grote aantallen werkloze jongeren hun toevlucht zoeken tot fundamentalisme en geweld. Vreugde over de stijging van de gemiddelde levensverwachting die zich de afgelopen jaren heeft voorgedaan in grote delen van Afrika bezuiden de Saha-